DUDVÁH POHLADOM MATEJA BELA

Peter Chrastina, Katarína Rácová

Abstract

Matthias Bel in his work Notitia Hungariae Novae historico-geographica offered a contemporary view of the condition, significance, response and specific features of Hungarian counties within the Habsburg monarchy. The aim of the present study is the historical-geographical analysis and interpretation of Section V. of the Paragraph V in the natural history work of Notitia of the Nitra County (1742) in which M. Bel described water stream of the Váh River Basin: Dudváh. The historical-geographical "probe" into time characteristics of these streams was realised through critical commentary of the translation of the original (Latin written) text using literature, old maps, results of field research and own knowledge of the given area. Phenomena described by Bel in this section naturally not always correspond with today's level of knowledge. Nevertheless, information about the Dudváh reflects not only the time view of specific stream of the examined territory. It also serves as an evidence of Bel's method and creativity.

Keywords: Matthias Bel, Notitia, Nitra County, water stream, Dudváh

Úvod

Matej Bel (* marec 1684, Očová – † 29.8.1749, Prešporok/Bratislava) bol polyhistor, encyklopedista, pedagóg, evanjelický kazateľ, priekopník hornouhorského/slovenského osvietenstva, jeden z najvýznamnejších európskych vedcov 18. storočia. V diele *Notitia Hungariae Novae historico-geographica* (slov. Historicko-geografické vedomosti o Novom Uhorsku, ďalej *Notície*) ponúkol ojedinelý pohľad na stav, význam, ohlas a konkrétne reálie stolíc Uhorska v rámci habsburskej monarchie. Tieto fenomény predstavujú (nielen) pre bádateľov z prostredia humanitných vied informačnú databázu, prostredníctvom ktorej možno „nahliadnuť“ do geografických, historických a iných špecifik konkrétnych stolíc.

Takúto sondu, presnejšie Belov dobový opis jedného z vodných tokov povodia Váhu na území Nitrianskej stolice v prvej polovici 18. storočia, prináša i predložená štúdia. Je výsledkom spolupráce filologicky/historicky a historického geografa.

Cieľom predloženej štúdie je historicko-geografická analýza a interpretácia odseku V. *Dudvág* v piatom paragrafe prírodopisného dielu *Notícií* Nitrianskej stolice.

V zmysle vyššie uvedeného cieľa boli koncipované výskumné otázky: Kde pramenil a kadiaľ, cez ktoré sídla pretekal konkrétny vodný tok? Do akej miery sa zhodujú Belom uvádzané reálie o Dudváhu so súčasnosťou? Dajú sa na základe

Belovho opisu a starých máp rekonštruovať vybrané hydrologické charakteristiky tohto vodného toku a textúra jeho riečnej siete v skúmanom území? Ako, akým spôsobom ovplyvňoval Dudváh život súdobého človeka?

Pracovné predpoklady (poznatkové, teoretické a metodologické) uvádzame nižšie. Príspevok je rozdelený do piatich častí. Okrem úvodu a záveru jadro štúdie predstavujú kapitoly 2 až 5. V druhej kapitole stručne predstavujeme *Notície* Nitrianskej stolice z roku 1742 s dôrazom na štruktúru a obsah §V prírodopisného dielu. Cieľom tretej kapitoly je priblížiť pramennú bázu a metodiku výskumu. Poloha Nitrianskej stolice a rámcová hydrografická charakteristika Dudváhu je obsahom štvrtej časti. Piata kapitola sa venuje historicko-geografickej analýze a interpretácii odseku V. *Dudvág* v piatom paragrafe prírodopisného dielu „nitrianskych“ *Notícií*.

M. Bel: *Notitia Hungariae Novae historico-geographica: Comitatus Nitriensis, Pars generalis, Membrum prius physicum, De situ, natura, opportunitatibus Comitatus Nitriensis, § V., V. Dudvág*

Notície M. Bela predstavujú monumentálne dielo, ktoré možno pokladať za vlastivednú syntézu Uhorska. Jeho štyri zväzky s opismi dvanástich stolíc vychádzali tlačou v rokoch 1735 až 1742. Charakteristika ostatných uhorských stolíc zostala v rukopise a Bel ich mal v úmysle publikovať už iba v dvoch pokračovaniach.

Štruktúra *Notícií* je jednotná. Opis Nitrianskej stolice vyšiel vo štvrtom zväzku *Vedomostí* (s. 291-522) nákladom P. Strauba vo Viedni a tlačou J. P. van Ghelena v Amsterdame v roku 1742. Pozostáva zo všeobecnej alebo tiež generálnej časti (*pars generalis*) a osobitnej/špeciálnej časti (*pars specialis*).

Vo vzťahu k skúmanej problematike má osobitný význam prírodovedný diel (*membrum prius physicum*) Všeobecnej časti "nitrianskych" *Notícií* s názvom "*O polohe, prírode a danostiach Nitrianskej stolice*" (lat. *De situ, natura et opportunitatibus comitatus Nitriensis*). Obsahuje dvanásť paragrafov. Naša pozornosť sa sústredila na piaty odsek piateho paragrafu, v ktorom M. Bel opísal Dudváh (obr. 1).

Pramenná báza a metódy výskumu

Z rešerše literatúry vyplýva, že *Notície* hornouhorských stolíc, príp. ich vybrané state, v súčasnosti nepatria medzi pertraktované témy (slovenskej) historickej geografie. Zo starších prác možno uviesť napr. diela Žudela (1984a) a Prikryla (1994). Aktuálne sa touto problematikou zaoberajú Rácová a Chrastina (2014), resp. Chrastina, Rácová, Brúna (2015).

Menší záujem bádateľov o práce M. Bela (zrejme) súvisí s interdisciplinárnym charakterom jeho diela, ako aj s nutnosťou práce s latinským

textom originálu, ktorý je dostupný v elektronickej podobe na www.oldbooks.savba.sk.

Obr. 1: Podčiarknutím zvýraznený odsek V. (Dudvág) v "nitrianskych" *Noticiách*

Figure 1: Underline highlighted paragraphs V. (Dudvág) in "Nitra" *Notitia*

MEMBRVM I. PHYSICVM.	COMITATVS NITRIENSIS PARS GENERAL.
<p>297</p> <p>muse. Genium lucis caput, alterum, supra <i>Tento-Pradum</i>, in altissimis montibus, qui illa ora, <i>Trenghimense</i>, a <i>Nitriensi</i> differtur; alterum, intra iuga vici <i>Waldschki-Rela</i>, quod <i>Nitrica</i> vocant. Fontium uterque, largus admodum est: ille tamten copiosior, ille rapidior quidem; sed multis modis renouat: unde <i>Parus Nitra</i> dicitur. Adfluit ei, prae ter ripidum <i>Schardus</i>, vici <i>Vyshtenice</i>, <i>Dvick-Ofstet</i>, <i>Dvick</i>, & <i>Rudok</i>. Postquam prope <i>Nilin</i>, in eundem confluat sine aluam, annum efficiunt fluperum, velocemque, dum lenius manare incipiat, & qua crepidibus laud coarctatur, quasi in flageat ibide; multa passim arundine conspecta. Adhuc, pollex <i>Tento-Pradum</i>, <i>Nilin</i>, vbi ponte ligno inferuntur, <i>Nitricum</i>, <i>Zambrak</i>, <i>Nitz-Bajda</i>, <i>S. Nitzicium</i>, <i>Nitz-Tepichium</i>, <i>Sandahojum</i>, <i>Kovotit</i>, <i>Ludwig</i>, <i>Apoy</i>, <i>Udantib</i>, <i>Scalabala</i> & <i>Perselley</i>, atque imprimis, <i>Nitriam</i> vrbem arcemque, Episcopatu infingunt. Illinc exspatiatur, lento aquarum tractu, (<i>S</i>) versus <i>Uvarium</i> defertur, cuius fossi, aqua sustentatur, cum exillat adhuc, arx validissima. Inde refertur aliquantum aluco, in <i>Dondum</i> exit. Piscium varii generis distillunt, nam, qua a fontibus propius abest, fucosae ut plurimum, atque in his, truces habet; sed, qua per apteros campos limosior velitur, lucios, filarios, atque id genus, alic benignius. Labitur, a septentrione, in meridiem; eo infusus accolis, quod frequentit eluione, regionem late corrumpat.</p> <p>III. <i>Zerwa</i>, fontibus variis, vici <i>Ku-Tepichium</i> ortus, v. <i>Ziv</i>, etique fluss validus decurrit, tandem, vno conuolans aluco, vbi campos subit, flagrare potius videtur, quam labi. Est fonsinde exundatione noxius; sicuti vero ex imbribus, etiam non immodice, opinione ceteris, intumescit; ita plerumque, nodis viciu interuallu, subleuet, & intra ripas collectus, veludis vrbique fit, & sui similis. Intrant <i>de Dondum</i>, duobus, infra <i>Comarum</i>, milliarium, ad cum vicum, cui nomen <i>Zitrus-Turk</i>, latine <i>glum Zitrus</i>, <i>Gerumorum</i> imitatione, <i>Zitrus-Mundic</i>, dixerit, pace, cum Turca, anno MDCLVI. inita, nobilitatum.</p> <p>IV. <i>Livina</i>, priori, aquarum mole, nihil minor; sed decurrit tamen, in loc <i>Comitatu</i>, breviori. Prior, apud <i>Zauozonem</i>, Comitatus <i>Trenghimense</i>, oppidum, & cum nulla illa regione, vici <i>Livina</i>, <i>Naditza</i>, <i>Keyzda</i>, <i>Koroff</i>, occidentali latere subleuatur, supra <i>Nitz-Tepichium</i>, in <i>Nitriam</i> incurrit. Et hi quidem flussit, trans <i>Pogon</i> manant. Cis cum sunt:</p> <p>V. <i>Dudvág</i>, veludis annis, & piscium dicitur. Habet capitula, in montibus <i>Gringofum</i>, vnde profluat, conuolans iuxta manant; sed, vbi vitra oppidum <i>Csep</i>, propeclit est, languetissim, & qua per depredis suis velitur, flagrare fere coarctat, & sui diffusum. Dum intra <i>Nitriensium</i> limites voluit, vici adit complures, in quibus nominatim sunt: <i>Gyshtek</i>, <i>Ostib</i>, <i>Kebowice</i>, <i>Ton</i>. IV. P</p> <p>*) Adit, huc regionem, vici, <i>Kusik</i>, <i>Kusik</i>, <i>Berzau</i>, <i>Kusik</i>, & oppidum <i>Kusik</i>.</p>	<p>298</p> <p><i>Bory</i>, <i>Pestelva</i>, <i>Kapitelu</i>, & <i>Uvitos</i> oppidum. Infra quod, ponte inferuntur, ob late diffusum aluco, longo, & a praefectura <i>Leopoldopolis</i> exculibus, infello. Hinc digressus, ad <i>Fist-Lex</i>, in agrum <i>Pogonensem</i> effundit: vbi prociurum annis, & exitum in <i>Dondum</i>, (<i>S</i>) descriptum.</p> <p>VI. <i>Blava</i>, amniculus, non tam longo aluco tractu, quam oportumate, utitur. Nam, vbi ex petra, arc cognominis subit, pluribus saturiginibus, ad sedem sacram, folotenus effusus est, ad telum vix prociur, cum melum, egergi fructus, perenni aquarum impulsu, impellit. Hinc, per vicos, <i>Dijta</i>, <i>Kedista</i>, <i>Moziga</i>, & <i>Iutda</i>, delatus, in <i>Dud-Pogon</i> deferret. Infertur plus minus fontemur, quae, & sigillatim sub bruma, sine cessatione verfat; quippe, gelu inapuitur. Vnde, & <i>Dud</i> vocatur, hoc est, <i>Anna aqua</i>, saturiginem eius dictam credunt. Sane, fencelze tullice, linteas suas velles, acutissim hienie, in <i>medis</i> aquis, nudatis genu tenuis pedibus, laud fecus succurrit elucere, quam id zellae fieri moris est. Alioquin, <i>Comitatum Pogonensem</i>, a <i>Nitriensi</i>, quidamtenet, distungit, vicumque <i>Dijta</i>, ita fecit, ut partem eius aluco, <i>Nilin</i>, illi alterum, admetitur.</p> <p>VII. <i>Horatiana</i>, inter oppidum <i>Brezova</i>, & vicum <i>Kryne</i>, edito fonte decedus, tantum aquarum velut, quantum pluribus mole versandis, sufficit. Accolae vici dicerunt, cum rui ceteri, etiam copiosiores, exlo nimium siccio, intellunt, molisque male fecuta efficiunt; <i>huflicere</i>, <i>gogog</i>; <i>molendinis</i>, quorum noyem inuiciditica habet, <i>huflicere</i>. Quae res, non potest non cum herorum vhere fructu, coniunda esse. Millaris valus spatium, conuolans cursu cernens, in <i>Pogon</i> incurrit. <i>Tritis</i>, cum primis hospitibus est.</p> <p>VIII. <i>Muava</i>, in ortus montibus, qui <i>Hongarian</i>, & <i>Moranum</i>, illo tractu, discriminant, primo quidem <i>Moranum</i>, vicum copiosum, cui & nomen imperiatur, intellunt, inde <i>Tritonem</i> fecit, montis, qui <i>arx Berzita</i> infert, radices lambit, polleatque, modo <i>aluco</i>, <i>Pitrit</i> intellabitur. Hinc digressus, vici <i>Hufik</i> & intinit, atque <i>Indanica</i> praetereclut, per pictum illud, cui <i>Bor</i> nomen, <i>Schafstium</i> deauritur, in cuius follis religiosus, <i>Moran</i>, infra <i>Ku-Kye</i>, <i>Pogonensem</i> provincie vicum, illabit. <i>Moranum</i> maxime diuitem, reatum accepimus. Quorum A. MDCCXXIV, tantum habebat copiam, quantum ab hominum memoria laud obducuntur accolae: quod eo tunc inter omnia, nescio quid portendat, retulisse meminit. Est & <i>fundibulum</i> terax, <i>centenarium</i>, quos sub arce <i>Berzita</i>, praecipue magnitudinis, elubuerunt, qui eorum captum decelerant. <i>Tritonem</i>, quod iusto est inuolans, impatiens ferunt.</p> <p>IX. <i>Curvovitz</i>, vitra pagum <i>Wolowice</i> natus, freperit, & pernit, <i>Schafstium</i> vsque voluit, at, vbi montem oram decurrit, ple-</p>

Zdroj: http://oldbooks.savba.sk/digi/Lyc_B_VIII_33_IV/LKB_LYC_B_VIII_FOL_2ZZI/SK/1_1_LYC_B_VIII_FOL_2ZZIN00297P_298P.htm

Pri písaní príspevku sme použili aj informácie získané z rôznorodého spektra literatúry a kartografických prameňov. Zastupovali ich tituly o hydronymii povodia Dudváhu (Hladký, 2011), hydrografii vodných tokov, textúre riečnej siete a charakteristikách fluvialného georeliéfu v skúmanom území (Porubský, 1991, Šimo, 1972, Šimo, Zafko, 2002) a ďalšie. Pri korelácii časopriestorových zmien vodných tokov sme použili Mikovíniho mapu Nitrianskej stolice (Mikoviny, 1742), ďalej polohopisnú mapu časti povodia Dudváhu (Mikoviny, 1735) a vybrané mapové listy 1. vojenského mapovania (1782/84). Z Autoatlasu (2002) bolo prebraté i geografické názvoslovie.

Z metodického hľadiska bolo potrebné zachovať dobový charakter textu konkrétnych odsekov. *Noticie* Nitrianskej stolice sú totiž napísané náučným štýlom osvietenstva, ktorý je presný a vecný. Preklad latinského originálu tieto aspekty

rešpektuje. Pri práci s literatúrou a kartografickými podkladmi sme uplatnili „konvenčné“ metódy historicko-geografického výskumu (t. j. heuristiku, kritický rozbor prameňov, ich komparáciu a interpretáciu). Vzhľadom na generalizovaný obsah a kvalitu informácií získaných štúdiom Belovho textu a ostatnej informačnej databázy bolo potrebné ich doplnenie a precizovanie. Vybrané údaje o primárnych charakteristikách riečnej krajiny (korytovej a priľahlej pririečnej zóny) Dudváhu poskytli výsledky polostacionárneho terénneho výskumu (metóda pozorovania). Tento sa zameriaval na identifikáciu reliktovej riečnej krajiny a historických krajinných štruktúr, ktoré uvádza M. Bel, resp. sú zakreslené na starých mapách. Ich aktuálny stav bol zdokumentovaný aj fotograficky.

Poloha Nitrianskej stolice, stručná charakteristika Dudváhu

Nitrianska stolica mala v prvej polovici 18. storočia tvar veľkého písmena „V“ a výmeru okolo 5 500 km². Podľa Žudela (1984b) sa tento územno-správny región rozprestieral na severozápade Uhorska, od rieky Moravy na západe po Žitavu (na východe) a hrebene Tráveča a Vtáčnika. Na juhu stolica zasahovala do Podunajskej roviny. Na východe stolica susedila s Tekovskou, na severovýchode s Turčianskou a na západe s Bratislavskou stolicou. Na severe hraničila s Trenčianskou stolicou, na severozápade s Moravou (po rieke Morave viedla uhorsko-moravská hranica). Južne od Nitrianskej stolice bola Komárňanská stolica (mapa 1).

Dudvák, presnejšie Horný Dudvák (t. j. nížinný úsek potoka Jablonka), je vodný tok III. rádu. Patrí do povodia Váhu, ktoré zaberá cca 20% územia bývalej Nitrianskej stolice (mapa 1). Horná časť jeho povodia leží v Myjavskej pahorkatine a Malých Karpatoch (podcelok Čachtické Karpaty), zvyšok, t. j. stredná a dolná časť povodia zasahuje plochy Podunajskej nížiny (krajinný celok Podunajská pahorkatina s podcelkami Dolnovážska niva a Trnavská pahorkatina). Tok Horného Dudváhu v strednom a dolnom úseku tečie paralelne s Váhom, na západnom okraji jeho agradačného valu (Šimo, 1972). Nízky pozdĺžny sklon Podunajskej pahorkatiny blízko agradačného valu Váhu (cca 0,4 - 0,6 ‰) podmieňuje vznik meandrov na strednom a dolnom toku Horného Dudváhu.

Horný Dudvák patrí do vrchovinno-nízinnej oblasti s dažďovo-snehovým typom režimu odtoku. Najväčšie prитоky (a teda i potenciálne riziko vybreženia) bývajú spravidla v marci pri topení sa snehu v Myjavskej, resp. Podunajskej pahorkatine, ktoré môžu sprevádzať dažďové zrážky. Malá rozloha, resp. krasový charakter povodia na území Čachtických Karpát spôsobujú ich minimálny dopad na odtokové pomery Horného Dudváhu. Zápaly najmä v minulosti ohrozovali človeka a jeho aktivity v riečnej a priľahlej časti nivnej krajiny, nakoľko protipovodňová ochrana zastavaných častí intravilánu (hrádze, regulácia vodných tokov) až do polovice 20. storočia neexistovala. Najmenej vodné obdobie pripadá na koniec leta a na jeseň (Porubský, 1991, Šimo, Zaťko, 2002).

Mapa 1: Nitrianska stolica - povodie Váhu a významné sídla

Map 1: Nitra County - Váh River Basin and major cities

Zdroj: Žudel (1984b), upravil P. Chrastina

Dudváh pohľadom M. Bela: historicko-geografická analýza a interpretácia

Obsahom tejto kapitoly je historicko-geografická analýza a interpretácia V. odseku piateho paragrafu prírodopisného dielu *Notícií* Nitrianskej stolice. V konkrétnej stati M. Bel opísal Horný Dudváh. Náš záujem o štúdium dobovej charakteristiky tohto vodného toku spočíva vo viacerých dimenziách.

Okrem „tradičného“ filologického a historického aspektu majú informácie obsiahnuté v piatom odseku potenciál aj pre historicko-geografický výskum. Belova deskripcia Horného Dudváhu je totiž adresná a zároveň preukazná. Vďaka textu z prvej polovice 18. storočia je teda možné (aspoň v hrubých črtách) hodnotiť jeho použiteľnosť pre štúdium modelového vzťahu človek – krajina (a kultúra) v časopriestorovom kontexte.

Belove údaje o Hornom Dudváhu v §V, prirodzene, nie vždy korešpondujú s dnešnou úrovňou poznatkov. Náš kritický komentár prekladu pôvodného textu sa

opiera o odbornú literatúru, informácie získané štúdiom starých máp i vlastné poznanie problematiky. Takýmto spôsobom sa zároveň snažíme o polemiku s Belom o jeho názore na daný potok, ktorý pramení a odvodňuje západné oblasti centrálnej časti bývalej Nitrianskej stolice.

V. DUDVÁG (s. 297), *je vlnitá rieka, bohatá na ryby. Pôvod má v Čachtických vrchoch, odtiaľ klesajúc tečie rýchlejšie, ale za Čachticami postupuje pozvoľna kľudnejšie, a keď prechádza nízko položenými miestami, javí sa ako stojatá voda a vôbec sa na seba nepodobá. Medzitým čo sa vlní nitrianskym územím, obmýva viaceré dediny, medzi nimi menovite: Častkovce, Očkov, Rakovice, Borovce,* (s. 298) *Pečeňady, Kostolany, Sereď a mestečko Leopoldov. Kvôli širokému korytu je pod ním preklenutý dlhým a pevným mostom, slúžiacim strážam leopoldovskej posádky. Odtiaľ smeruje k Brestovanom, dostáva sa do bratislavského kraja, kde sme opisali aj ďalšie plynutie toku a jeho vlietanie sa do Dunaja.*

Komentár: Horný Dudváh je vodný tok III. rádu. V zmysle Belovho modelu riečnej siete Nitrianskej stolice „tečie pred Váhom“. Hladký (2011) pokladá Dudváh za predslovanské (germánske) hydronymum, ktoré od pôvodných obyvateľov prevzali usádzajúci sa Slovania a od nich zasa Maďari. Bolo zrejme odvodené z germánskeho slova *dauda*, *tōd*, *dōd* (mŕtvy) + hydronymum *Váh*, resp. spojenia *daud-wāg* (germ. *wāg* – prúd). V tomto prípade by Dudváh predstavoval názov pre mŕtvy Váh, t. j. pomalý, v nížine tečúci a zahŕňajúci Váh.

Horný Dudváh predstavuje nížinný úsek Jablonky, ktorá do Čachtíc priteká prielomovou dolinou popri čachtickom hradnom kopci z Myjavskej pahorkatiny. Podľa Bela leží pramenná oblasť potoka „v Čachtických vrchoch“. Táto informácia nezodpovedá skutočnosti. Autora k nej (asi) motivoval fakt, že východná časť Myjavskej pahorkatiny bola súčasťou panstva Čachtického hradu, vďaka čomu sa vymedzenie „Čachtických vrchov“ v Belovom ponímaní môže relativizovať. Tvrdenie autora nekorešponduje ani s priestorovou schémou a názvami pohorí, ktoré uvádza v § II „nitrianskych“ *Notícií*. Ak sa rozhodneme rešpektovať dobový text prvého odseku v druhom paragrafe, potom (Horný) Dudváh, príp. Jablonka, pramení v „krajinnom celku“ Krásna Lipa.

Jablonka má teda „pôvod“ v Myjavskej pahorkatine. Sklon vodného toku tu dosahuje okolo 7‰, a preto „tečie rýchlejšie“. Za Čachticami, na území Podunajskej pahorkatiny Horný Dudváh „... postupuje pozvoľna kľudnejšie, a keď prechádza nízko položenými miestami, javí sa ako stojatá voda“ a „na seba (t. j. vodný tok) sa nepodobá“. Pomaly tečúci potok alebo tiež „vlnitá rieka“, ktorá sa „vlní nitrianskym územím“, meandruje a svoje koryto zanáša sedimentmi. Zrejme aj preto v roku 1693 navrhla Nitrianska stolica vyčistenie riečiska, aby sa zlepšil jej prietok a zároveň odtokové pomery povodia (Ammer, 1997).

V Čachticiach sa z Horného Dudváhu oddeľuje Čachtický kanál a rameno Dubová, ktorá pri Piešťanoch ústi do Váhu. Od 90. rokov minulého storočia je

Horný Dudváh v úseku od rozdeľovacieho zariadenia (stavidla) v Čachticiach po Krakovany bez vody. Charakter vodného toku získava až po zaústení Holešky. Relatívne plytké koryto vodného toku totiž v Čachticiach zasypali komunálnym odpadom. Na takto vzniknutých plochách boli neskôr vybudované objekty dedinskej zástavby intravilánu (Paulech, 2014).

Horný Dudváh charakterizuje Bel ako „*rieku, bohatú na ryby*.“ Kedysi sa v ňom naozaj vyskytovali a lovíli kapre (*Cyprinus carpio*), karasy (*Carassius carassius*), šŕuky (*Esox lucius*), sumce (*Silurus glanis*). Ďalej tu žil rak riečny (*Astacus astacus*) a mlok hrebatatý (*Triturus cristatus*), biotopom ktorého boli plytčiny s malým prúdením vody.

Na vojenských mapách z poslednej štvrtiny 18. storočia je predmetný potok (nem. *Dudwaaag bach*) zakreslený ako nevýrazný (a občas vysychajúci) tok, bohatší na vodu až po zaústení Holešky pri Trebaticiach. Väčšinu jeho vôd teda odvádzala riečka Dubová (na mapách *Dudwag Fluss*) priamo do Váhu a len malá časť pokračovala ďalej na juh ako menší potok (obr. 2).

Použitie rozdielnych termínov (*bach* = potok; *flus* = riečka/rieka) poukazuje na množstvo vody v Hornom Dudváhu a Dubovej v poslednej tretine 18. storočia (bližšie Hladký, 2011). Ako zaujímavosť uvádzame, že na Mikovíniho mape časti povodia Dudváhu z roku 1735 je Dubová latinsky označená ako *Alveus Dudvagi novus* (Nové koryto Dudváhu) a Horný Dudváh nesie názov *Alveus antiquus*, Staré koryto. Na základe týchto (nepriamych) indícií možno vysloviť domnienku, že k rozdeleniu toku Dudváhu došlo v bližšie nešpecifikovanom historickom období...(?).

V skúmanom území Horný Dudváh vo vzdialenosti 2 až 5 km paralelne sleduje tok Váhu, ktorý tečie vo svojom agradačnom vale. Počas vážskych povodní preto dochádzalo k zaplaveniu nižšie položenej nivy potoka, často s katastrofickými následkami pre miestne obyvateľstvo.

Z obcí ležiacich na Hornom Dudváhu alebo v jeho blízkosti, t. j. „Častkovce, Očkov, Rakovice, Borovce, Pečeňady, (Veľké) Kostolany, Sered' a mestečko Leopoldov“, M. Bel zrejme omylom zmenil poradie Boroviec a Rakovic. Sered' zasa ležala v Bratislavskej stolici. Na Mikovíniho mape Nitrianskej stolice z roku 1742 sú všetky vyššie uvedené lokality zakreslené správne. Rozpor Belových textov a mapami Samuela Mikovíniho sa napr. vyskytuje aj v rámci "liptovských" *Notícií* (Chrastina, 2016). Išlo pritom o lokality, javy alebo objekty, ktoré v súdobej krajine dokázateľne existovali a boli významné. M. Bel pri písaní konkrétnych statí zrejme nemal k dispozícii adekvátne podklady a pravdepodobne ani osobne nenavštívil dané územie. Pripomíname, že aspoň jeden kartografický podklad, mapa časti povodia rieky Dudváh (Mikoviny, 1737), v inkriminovanej dobe existoval.

Obr. 2: Vľavo - Horný Dudváh (*Dud vag Bach*), vpravo - Dubová (*Dudwaag Fl.*) na mapových výrezoch z roku 1782/84

Figure 2: Left - Upper Dudváh (*Dud vag Bach*), right - Dubová (*Dudwaag Fl.*) on the map section of 1782/84

Zdroj: © 1st Military Survey, Section 8-5 (vľavo), 9-4 (vpravo), Österreichisches Staatsarchiv, Wien.

Juhozápadne od Leopoldova preklenoval pomerne „široké koryto“ Horného Dudváhu s močaristými(?) brehmi drevený most so závorou (obr. 3). Bol vybudovaný v roku 1737 podľa projektu S. Mikovíniho, ktorý na základe poverenia od Dvorskej komory navrhol riešiť prístup k leopoldovskej pevnosti zo západu (od Trakovíc) pomocou cesty na násype s niekoľkými mostmi. Tento úsek bol totiž počas dlhotrvajúcich dažďov alebo vážskych a (horno-) dudvážskych povodní neprístupný.

Vzhľadom na šírku vodného toku, resp. terénnu zníženinu po zaniknutom ramene Váhu(?) a mokrade, most musel byť dostatočne „dlhý a (hlavne) pevný“, aby uniesol vozy prevážajúce soľ cez Hlohovec do Trnavy. Na ľavom brehu Horného Dudváhu, hneď vedľa mosta, bola krčma a voziareň (hálaš, resp. prepriahareň koní) poskytujúca ubytovanie. Toto centrum spoločenských a obchodných kontaktov pre okoloidúcich a povozníkov obklopovala priekopa(!) a stromoradie listnáčov. Premávku po moste kontrolovali pri závore vojáci(?). Premostenie teda (spoločne s prístavným hostincom a voziarňou) slúžilo „...strážam leopoldovskej posádky.“

Nižšie po prúde, juhovýchodne od Brestovian, Horný Dudváh opúšťa územie niekdajšej Nitrianskej stolice, alebo ako píše Bel: „dostáva sa do bratislavského kraja“ a pri Siladicich ústi do Váhu.

Uspokojivo nemožno vyriešiť ani otázku vyústenia Dudváhu do vodného toku vyššieho rádu. Dolný, resp. Salibský Dudváh sa totiž nevlievajú „do Dunaja“, ako uvádza M. Bel, ale do pravostranných prítokov Malého Dunaja,

Čiernej vody, príp. Starej Čiernej vody. Z Malého Dunaja sa naviac oddeľovalo vedľajšie rameno (historické koryto Dudváhu), ktoré okolo obce Čalovec pokračovalo na juhovýchod až po jeho sútok s Váhom pri Kameničnej. Je teda celkom možné, že v prvej polovici 18. storočia Dudváh neúštil do Malého Dunaja (M. Bel ho zrejme považoval za „Dunaj“), ale do Váhu.

Obr. 3: Most nad tokom Horného Dudváhu (lat. *Alveus Dudwagi*) na detaile Mikovíniho plánu

Figure 3: The bridge over the flow of the Upper Dudváh (lat. *Alveus Dudwagi*) in the detail of the plan by Mikovini

Zdroj: Mikoviny (1737)

Záver

Cieľom predloženej štúdie bola historicko-geografická analýza a interpretácia piateho odseku (*Dudvág*) §V prírodopisného dielu *Noticii* Nitrianskej stolice.

Našu „sondu“ do dobových charakteristík tohto vodného toku sme realizovali prostredníctvom kritického komentára prekladu pôvodného (latinsky písaného) textu s využitím odbornej literatúry, starých máp, výsledkov terénneho výskumu i vlastného poznania problematiky.

Prírodné (v širšom slova zmysle fyzicko-geografické), historické alebo spoločenské fenomény, ktoré M. Bel opísal v danom odseku, prirodzene, nie vždy korešpondujú s dnešnou úrovňou poznatkov. Horný Dudváh napr. nezačlenil do žiadneho povodia, ale hodnotí ho na základe subjektívneho kritéria vodnosti a hospodárskeho významu. S istými nedostatkami charakterizuje i pramennú oblasť potoka, jeho hydrologický režim alebo sídla, ktorými preteká. Naopak spoľahlivo

vymenúva druhy vodnej fauny, ktorá žije vo vodách Horného Dudváhu. Pri hodnotení a interpretácii Belovho textu sme našli niekoľko rozporov medzi realitou a opisovaným javom, objektom alebo faktom. Tento nesúlad je ešte výraznejší pri konfrontácii autorových tvrdení so súdobými mapami S. Mikovíniho. Belove pochybenia sme nielen identifikovali, ale vo väčšine prípadov zároveň korigovali s využitím dostupnej informačnej databázy. Na základe týchto skutočností sa domnievame, že autor "nitrianskych" *Notícií* osobne nenavštívil, nepreskúmal povodie Dudváhu a teda ho ani dôkladnejšie nepoznal. Svoje zistenia spísal na základe vlastného poznania problematiky, s využitím rád, postrehov či písomných podkladov od iných bádateľov alebo informátorov, ktoré však spätne neporovnal s mapami S. Mikovíniho.

Historicko-geografický výskum riešenej problematiky nepovažujeme za ukončený. Možnosti jeho pokračovania vidíme napr. v kontexte so štúdiom vývoja historických názvov sídiel, alebo v použití konkrétnej metodiky pri analýze a interpretácii ďalších sekcií (paragrafov) oddielu o prírode v „nitrianskych“ *Notíciách*. Okrem základného (historicko-geografického) výskumu možno dosiahnuté výsledky využiť napr. pri výučbe regionálnych dejín (Fialová, Steyerová, Semotanová, 2015), alebo pri posilňovaní identity obyvateľstva žijúceho pozdĺž skúmaných vodných tokov (bližšie napr. Lenovský, 2006). Vybrané údaje historicko-geografickej analýzy a interpretácie Belovho opisu Horného Dudváhu možno zohľadniť aj v environmentálnom plánovaní (napr. v kontexte hodnotenia dlhodobých zmien a udržateľnosti rozvoja vidieckej krajiny, bližšie napr. Trojan, 2012, Věžník, Trojan, 2012) alebo pri konkrétnych rozhodovacích procesoch na úrovni samospráv a niektorých orgánov štátnej správy (Slovenský vodohospodársky podnik, Slovenská agentúra životného prostredia a i.).

Pod'akovanie

Príspevok bol spracovaný v rámci výskumného projektu č. GAP410/12/G113 (Výskumné centrum historické geografie), podporovaného Grantovou agentúrou České republiky.

Literatúra

- 1ST MILITARY SURVEY, Section No 8-4, 8-5, 9-4. (1 : 28 800), 1782/84. Austrian state archive, Military archive, Vienna.
- AMMER, V. 1997. *Čachtice*. Bratislava : Alfa-Press, 1997. 439 s. ISBN 80-88811-61-9
- AUTOATLAS – Slovenská republika 1 : 100 000. 2002. Harmanec : VKÚ 2002. 176 s. ISBN 80-8042-343-1
- BEL, M. 1742. *COMITATUS NITRIENSIS, PARS GENERALIS, MEMBRUM*

- PRIUS PHYSICUM, de situ, natura, opportunitatibus Comitatus Nitriensis*, § V., p. 297-298 [cit. 2015-02-18]. Dostupné na internete: <http://oldbooks.savba.sk/digi/Lyc_B_VIII_33_IV/LKB_LYC_B_VIII_FOL_2_ZZI/SK/1_1_LYC_B_VIII_FOL_2ZZ IN 00297-298P.htm>.
- HLADKÝ, J. 2011. *Hydronymia povodia Dudváhu*. Trnava; Bratislava : Typi Universitatis Tyrnaviensis; VEDA, 2011. 197 s. ISBN 978-80-8082-504-1.
- CHRASTINA, P. 2016. *Bel, Matej: Liptovská stolica. Prel. Kordoš, J. Čadca: Kysucké múzeum, 2014. 391 s. ISBN 978-80-89751-06-8*. In *Studia Historica Nitriensia*. ISSN 1338-7219, 2016, roč. 20, č. 1, s. 333-336.
- CHRASTINA, P. – RÁCOVÁ, K. – BRŮNA, V. 2015. Bridges over the Váh River in the territory of the Nitra County in the first half of 18th century (according to Notitia hungariae historico-geographica by Matthias Bel). In *Revista Transilvania*. ISSN 0255-0539, 2015, vol. 9, no. 5-6, pp. 79-86.
- LENOVSKÝ, L. 2006. Kontexty identity. In *Ethnologia Actualis Slovaca. Revue pre výskum kultúr etnických spoločností*. ISSN 1336-569X, 2006, roč. 6, s. 12-24.
- MIKOVINY, S. 1742. *Mappa Comitatus Nitriensis : Methodo Astronomico-Geometrica concinnata. Tom IV. p. 313 opera S. Mikoviny Geometrae Regii, et Soc. Sc. Reg. Bor. Membri ; Geor: David Christopho: Nicolai Scul.* 1 : 165 000. [cit. 2015-04-25]. Dostupné na internete: <https://aleph.mzk.cz:443/F?func=direct&doc_number=001052348&local_base=MZK03&format=999>.
- MIKOVINY, S. 1737. *MAPPa VIARVM KARKOTZIENSIVM Sumptibus Aerarii Regii A. 1737. Reparatarum. Situm Statumque repraesentans Opus dirigente, et designante Sam. Mikoviny S.C.M. Aulico-Camerale Geom. et Architector.* 1 : 1 500. [cit. 2014-03-13]. Dostupné na internete: <<http://mek.oszk.hu/06400/06422/html/utepites/ut2sl.html>>.
- PAULECH, J. 2014. *Informácia o vodohospodárskom režime Horného Dudváhu* (osobná komunikácia). E-mail: Julius.Paulech@svp.sk (2014-05-11).
- PORUBSKÝ, A. 1991. *Vodné bohatstvo Slovenska*. Bratislava : VEDA, 1991. 320 s. ISBN 80-224-017-2
- PRIKRYL, L. V. 1994. Prvky geografie obyvateľstva v diele Mateja Bela. In *Geografický časopis*. ISSN 1335-1257, 1994, roč. 46, č. 1, s. 87-93.
- RÁCOVÁ, K. – CHRASTINA, P. 2014. Myjava and Chvojnica in the notitia of the Nitra County (historical-geographical analysis and interpretation). In *Revista Transilvania*. ISSN 0255-0539, 2014, vol. 8, no. 5-6, pp. 41-50.
- ŠIMO, E. 1972. Povrchové vody. In Lukniš, M. et al. *Slovensko 2. Príroda*. Bratislava : Obzor, 1972, s. 283-342.
- ŠIMO, E. – ZAŤKO, M. 2002. Typy režimu odtoku (1 : 2 000 000). In *Atlas krajiny Slovenskej republiky*. Bratislava; Banská Bystrica : MŽP SR; SAŽP, 2002, s. 103. ISBN 80-88833-27-2
- TROJAN, J. 2012. A comparison of methodological guides for creating microregional strategies of Central European rural areas. Case study: Czech

- Republic. In *Human Geographies – Journal of Studies and Research in Human Geography*. ISSN 2067-2284, 2012, vol. 6, no 1, pp. 19-24.
- VĚŽNÍK, A. – TROJAN, J. 2012. Sustainable development of rural areas in the hinterland of Zlín. In Svobodová, H. ed. *Proceedings of 19th International Conference Geography and Geoinformatics: Challenge for Practise and Education*. Brno : Muni Press, 2012. pp. 103-110. ISBN 978-80-210-5799-9.
- ZAŤKO, M. 1972. Podpovrchové vody. In Lukniš, M. et al. *Slovensko 2. Príroda*. Bratislava : Obzor, 1972, s. 342-360.
- ŽUDEL, J. 1984a. Administratívne členenie Slovenska v prvej polovici 18. storočia podľa Belovho diela *Notitia Hungariae novae Historico-geographica*. In *Slovenská archivistika*, 1984, roč. 19, č. 1, s. 43-54.
- ŽUDEL, J. 1984b. *Stolice na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1984. 200 s.

DUDVÁH FROM THE PERSPECTIVE OF MATTHIAS BEL

Summary

Mathias Bel (* March 1684, Očová – † 29.8.1749, Preßburg/Bratislava) was a polymath, encyclopedist, teacher, evangelical preacher, a pioneer of Upper / Slovak Enlightenment, one of Europe's most important scientists of the 18th century. The work *Notitia Hungariae Novae historico-geographica* (Historical and geographical knowledge of the New Hungary, further *Noticias*) offers a unique view of the status, importance, response and concrete realities counties of Hungary within the Habsburg monarchy. These phenomena are (not only) for scholars from the humanities environment information database through which one can "peek" into the geographical, historical and other specifics of the particular counties.

The aim of the present study was historical-geographical analysis and interpretation of Section V. in §V paragraph of Natural *Notitia* part of Nitra County (figure 1), in which M. Bel described the water stream of the Vah River Basin (Map 1), *Dudvág* (Upper Dudváh).

In light of the above objective they were conceived research questions: Where stemmed and through which cities specific stream flow? To what extent are the same in real terms by Bel reported Upper Dudváh with today? Can they be based on the description given by Bel brook and old maps to reconstruct its hydrological characteristic and texture of river network in the examined area? How the Upper Dudváh brook affect contemporary human life?

Our "probe" into the contemporary characteristics of these stream, we realized through critical commentary on the translation of the original (written in Latin) text using literature, old maps, the results of field research and their own knowledge of the issue (figure 2, 3).

Paper, which was conducted under the collaboration with philological / historical and historical geography is divided into five parts. In addition to the

introduction and conclusion of the study represent the core of the Chapters 2 to 5. The second chapter briefly presents *Notitia* of Nitra County in 1742 with an emphasis on structure and content of the Natural §V part. The third chapter describes the base and methodology of our research. Location of Nitra County and the framework of hydrographic characteristic of the particular water stream could be found in the fourth part. The fifth chapter is devoted to historical and geographical analysis and interpretation of Section V (*Dudvág*) in §V paragraph of Natural *Notitia* part of Nitra County. Natural (in the broad sense of physical-geographic), historical or social phenomena which M. Bel described in this Section, of course, not always correspond to today's level of knowledge. For example, water flow were not included in any basin, but he used subjective criteria based on water content and economic importance. With some deficiencies he characterizes the source area of specific stream, the hydrological regime or seat racing. Conversely he reliably appoints species of aquatic fauna that lives in the affected brook. Evaluation and interpretation of the text by Bel we found some discrepancies between reality and describing phenomena, objects or facts. This discrepancy is even more pronounced when confronted with contemporary maps by S. Mikovíni. We not only identified Bel's errors but in most cases we also corrected them using available information databases. Based on these facts, we believe that the author of "Nitra" *Notitia* personally not visited and examined Upper Dudváh. His findings wrote on his own knowledge of the subject, using the comments or submissions from other investigators or informants which not correlated with the available maps.

Historical-geographical research is not over. Further research conduction could be seen in use of specific methodology for the analysis and interpretation of other sections (paragraphs) of nature in "Nitra" *Notitia*. In addition to the basic (historic-geographic) research achievement can be used, for example for teaching regional history or the strengthening of the identity of the population living along the surveyed stream. Selected historical-geographical data analysis and interpretation of Bel description of Upper Dudváh can also be taken into account in environmental planning, respectively in particular decision-making processes at the municipal and some state administration bodies.

Prof. RNDr. Peter Chrastina, PhD.

Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií FF UCM v Trnave
Námestie J. Herdu 577/2, 917 01 Trnava
E-mail: peter.chrastina@ucm.sk

PhDr. Katarína Rácová, PhD.

Katedra histórie FF UKF v Nitre
Štefánikova 67, 949 74 Nitra
E-mail: kracova@ukf.sk